

IV° французько–українська археологічна конференція
IV° colloque franco-ukrainien d'archéologie
« L'ART GEOMETRIQUE DE LA PREHISTOIRE A NOS JOURS »
«ГЕОМЕТРИЧНЕ МИСТЕЦТВО ВІД ПРЕІСТОРІЇ ДО СУЧАСНОСТІ»
Kiev, avril 2015

**ГЕОМЕТРИЧНИЙ ОРНАМЕНТ НА КІСТЯНИХ ВИРОБАХ З
ОЛЬВІЇ**

О.Г. Кузьміщев

Інститут археології НАН України

Вироби з кістки використовувалися людиною з найдавніших часів. Це було обумовлено як доступністю сировини, так і досить простою обробкою, а також красою і довговічністю одержаної продукції. Кість широко застосовувалася у виробництві знарядь праці, предметах побуту, прикладному мистецтві [Петерс, 1986, с. 5]. Не була винятком і давньогрецька культура, кістяні вироби якої були поширені по всій античній ойкумені, в тому числі і в Північному Причорномор'ї [Krutilov, 2010, р. 483]. У косторізній справі античних міст-держав Північного Причорномор'я широко користувались предметами, створеними з матеріалів місцевої сировинної бази: кісток, рогів, копит домашніх, рідше диких, тварин [Петерс, 1986, с. 26], використовували і привізний матеріал, зокрема слонову кістку [Наливкина, 1940, с. 187; Петерс, 1986, с. 105; Крапивина, 1993, с. 136; Крапивина, 2014, с. 34].

В Ольвії кістяні вироби були виявлені скрізь, як в шарах нижнього [Наливкина, 1940, с. 187-201; Krutilov, 2010, р. 483-486], так і верхнього міста [Наливкина, 1940, с. 187-201; Семенов, 1958, с. 92-97; Крапивина, 1993, с. 136-137; Скржинская, 2006, с. 205], а також при розкопках некрополя.

Найбільш повною роботою, що висвітлює як технологію виробництва, так і різні типи виробів з кістки і рогу в Північному Причорномор'ї у античні часи є монографія Б.Г.Петерса [Петерс, 1986]. Введенню в науковий обіг та аналізу кістяних виробів з Ольвії присвячені статті М.А.Наливкіної [Наливкина, 1940], С.А.Семенова [Семенов 1958], а також відповідні розділи в монографіях по окремим дослідженим ділянкам Ольвії [Скржинская, 2006; Krutilov, 2010; Кузьмищев, 2014]. Кістяні вироби Ольвії перших століть нашої ери розглянуті в монографіях В.В.Крапівіної [Крапивина, 1993, с. 136-137; 2014, с. 33-34, 58-59, 310, 312].

Тим не менш, спеціально питання щодо геометричного орнаменту на кістяних виробах з Ольвії в літературі, наскільки відомо автору, не розглядалося. Не ставлячи собі за мету максимально повний розгляд всіх виявлених орнаментованих кістяних виробів, завдання публікації – коротко перерахувати основні типи кістяних знахідок з Ольвії, на яких присутній геометричний орнамент.

Як відомо, орнамент (від лат. Ornamentum – прикраса) – візерунок, що складається з ритмічно впорядкованих елементів і призначений для прикраси різних предметів. До геометричних відносяться ті орнаменти, мотиви яких складаються з різних геометричних фігур, ліній і їх комбінацій. Основою геометричного орнаменту є суворі послідовність і впорядкованість у використанні одних і тих же елементів [Ивановская, 2009, с. 12].

Французький дослідник декоративно-прикладного мистецтва Анрі де Моран [де Моран, 1982] у своїй монографії наводить типологію і особливості елементів геометричного орнаменту. Вчений ділив його на прості і складні сюжетні (композиційні) структури. Одним з найпростіших елементів де Моран назвав точку. Наступним елементом була лінія як основоположна деталь композиційної побудови. Подальшими етапами розвитку геометричного орнаменту дослідник вважав зигзаг і меандр. Де Моран позначав також такі найпростіші геометричні елементи, як ромб, коло,

квадрат, трикутник, круг, шестикутник, восьмикутник а також хрест [де Моран, 1982, с. 13-16].

Декорування поверхні виробу проводилося, як правило, на завершальному етапі виготовлення, хоча в окремих випадках воно могло відбуватися раніше. Наприклад отвори для кріплення накладок ножів іноді пошкоджують орнамент, що свідчить про те, що орнамент створювався раніше, ніж вони висвердлювалися [Сергеева, 2011, с. 125].

Зазвичай, якщо говорять про геометричний орнамент античності, то в першу чергу згадують меандр, який, поряд з рослинним орнаментом (листя плюща, пальмети), був одним з найбільш поширених декоративних елементів в цей час, але далеко не поодиноким.

Існував також геометричний циркульний орнамент, що складався з коричневих кружків з точкою по центру, який особливо часто зустрічається на кістяних накладках і колодах ножів (рис. 1) [Скржинская, 2006, с. 205]. Рукояті кістяних ножів підрозділяються на цілісні і складові, останні складаються з двох накладок (пластин) на металеву основу ножа, які кріпилися між собою за допомогою металевих або бронзових заклепок (рис. 2). Виготовляли рукояті або з трубчастих кісток корови/коня, або з рогу оленю [Крапивина, 1993, с. 136].

Також нанесення циркульного (радіально-геометричного) орнаменту було поширене в лісостеповому регіоні, воно зафіксовано у косторізної майстерні Бельського городища [Гаврилюк, Усачук, 1999, с. 115; Гаврилюк, 2013, с. 350]. Що характерно, циркульний орнамент на накладках на ножі (так само як і на інших кістяних виробих), практично не зазнавши ніяких змін, фіксується і в більш пізній час, включаючи Київську Русь [см: Сергеева, 2011, с. 199 (таб.28), 201 (таб.201)]. Оскільки цей спосіб орнаменту був одним з найбільш поширених на кістяних виробих, він відзначений не тільки на археологічному матеріалі але і в етнографічних колекціях (рис. 3) [Иванов, 1961, с. 464-473].

Можливо, для нанесення циркульного орнаменту використовувався двозубий (рідше тризубий) інструмент, який працював за типом циркуля [Флерова, 1998, с. 91]. Наприклад, циркульний різець для нанесення орнаменту на кістку виявлений в Новгороді, в шарі датованому початком XII сторіччя. Він представляв собою квадратний стрижень довжиною 10,5 см, що закінчується в робочій частині двома рогоподібними ріжучими вістрями, а з іншого боку - розплющеним держакон для ручки. Відстань між вістрями (радіус кола) становив 3,6 мм [Колчин, 1959, с. 67]. Подібні циркулі могли використовуватися і в античний час. Також існували інструменти для розмітки орнаменту. У Пантікапеї був виявлений залізний циркуль в шарі IV-III ст. до н.е. [Марченко, 1957, с. 161] за допомогою якого могли проводити розмітку кіл на поверхні кістяних виробів (рис. 4) [Петерс, 1986, с. 38].

На знахідках з кістки зустрічається і більш широкий вирізний радіальний орнамент, він являв собою кілька кіл (один в іншому) і використовувався, зокрема, при виготовленні декоративно-побутових предметів, наприклад для орнаменту дна і, більш рідко, кришок піксид (рис. 5) [Наливкина, 1940, с. 198, таб. XLV].

Слідом за кільцевим розглянемо лінійно-геометричний орнамент. Він присутній на різних категоріях предметів, у тому числі на ручках ножів, різьблених кістяних шпинделях для веретена, музичних інструментах (флейти, авлос) і т. ін. (рис. 6). Це не обов'язково прямі лінії, орнамент також був хвилеподібним, зигзагоподібним, зубчатим. Особливо часто складний лінійно-геометричний орнамент використовувався на кістяних накладках для декорування меблів та художньо-побутових виробів. Іноді орнамент поєднував у собі різні елементи, це і перетин прямих ліній, хвилі, зигзагі, трикутники. Хитромудрістю ліній відрізняється радіальний орнамент, яким декоровані в основному кістяні кришки шкатулок-піксид, а також, зрідка, кістяні пряслиця (рис. 7) [Петерс, 1986, с. 173, таб. XV].

Найпопулярнішим орнаментом для декору художньо-побутових виробів був меандр. Меандр (грец. Μαίανδρος) - тип геометричного орнаменту

відомий ще з часів палеоліту. Він отримав нинішню назву від звивистої річки Меандр (нині Великий Мендерес) в Малій Азії (Ефес). Луцій Анней Сенека описував її так: *«Меандр - предмет вправ і гри для всіх поетів, в'ється частими закрутами, близько підступає до власного русла і знову повертає, не встигнувши влитися в себе сам»*. [Сенека. СІV: 17]. У греків через геометричний орнамент - меандр, скоріш за все, виражалася ідея одвічного загального руху, пізніше висловлена Гераклітом в його уславленому вислові: *«все тече, все змінюється»* [Буткевич, 2008, с. 108-109].

Один зі специфічних типів меандру іноді називають «алагрек» (фр. *À la grecque*). Візерунок орнаменту алагрек складається з повторення однієї чи двох переплених між собою смужок (меандров), висхідних і низхідних, що зустрічаються під прямим кутом. Коли у візерунку одна смужка, його називають простим лабіринтом, а коли дві - подвійним [Епишкин, 2010]. Накладка на скриньку з орнаментом алагрек була виявлена при розкопках Західного теменосу Ольвії [Скржинская, 2006, с. 491, таб. 219].

Саме меандр є основним геометричним стилем серед знахідок кістяних накладок на шкатулки, зустрічається він і на інших категоріях предметів, наприклад у 2014 році при розкопках ділянки «Р-25» в Ольвії була виявлена кістяна втулка, можливо від музичного інструмента (флейти або Авлосу (?)) з меандром по обох сторонах (рис. 8).

Таким чином слід зазначити, що в косторізному ремеслі Ольвії були наявні всі основні види геометричного орнаменту античного світу, на ручках ножів переважав циркульний орнамент, в декоративно-побутовій сфері – меандр. Також використовувався лінійно-геометричний орнамент, але він був не настільки загальнопоширеним і в основному слугував декоративним елементом на шпинделях веретена, музичних інструментах, скриньках-підсидах. У той же час відсутність комплексного дослідження присвяченого кістяним виробам Ольвії, за наявності відповідного археологічного матеріалу, свідчить про актуальність створення такої роботи в майбутньому.

Список літератури

1. Буткевич Л.М., 2008. *История орнамента*. Москва
2. Гаврилюк Н.А., Усачук А.Н., 1999. Обработка кости степными скифами (по материалам Каменского городища). *РА*, 1999, №3, с.108-123
3. Гаврилюк Н.А., 2013. *Экономика Степной Скифии VI-III вв. до н.э.* Київ
4. де Моран А., 1982. *История декоративно-прикладного искусства*. Москва
5. Епишкин Н. И., 2010. *Исторический словарь галлицизмов русского языка*. Москва, (электронный вариант)
6. Иванов С В., 1961. Орнамент. *Историко-этнографический атлас Сибири*. Москва-Ленинград, с.369–434
7. Ивановская В. И., 2009. *Геометрический орнамент*. Москва
8. Колчин Б.А., 1959. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (Продукция, технология). *МИА*, 65, с.7-90.
9. Крапивина В.В., 1993. *Ольвия. Материальная культура I-IV вв. н.э.* Киев.
10. Кузьмищев А.Г., 2014. Костяные изделия. Крыжицкий С.Д. Жилые дома Центрального квартала Ольвии: монография. *МАИЭТ*, 13, с.537-548
11. Марченко И.Д., 1957. Материалы по металлообработке и металлургия Пантикапея. *МИА*, 56, с.160–173
12. Наливкина М.А., 1940. Костяные изделия из раскопок Ольвии в 1935-1936 гг. *Ольвия*, 1, с.187-201.
13. Петерс Б.Г., 1986. *Косторезное дело в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва
14. Рыбаков Б.А., 1985. *Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва
15. Семенов С.А., 1958. Шліфувальні кістяні знаряддя з Ольвії. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 8, с.92-97.

16. Сенека Луций Анней, 1977. *Нравственные письма к Луцилию* [Перевод С.А.Ошерова]. Москва
17. Сергеева М.С., 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. Київ
18. Скржинская М.В., 2006. Костяные изделия. Древнейший теменос Ольвии Понтийской. *МАИЭТ*, 2. с.205-206.
19. Флёрова В.Е., 1998. Орнаментированные костяные изделия Саркела-Белой Вежи: проблема специализации ремесла. *РА*, 1998, n°2, с.86-99.
20. Krutilov V.V., 2010. Bone objects. *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*, 1, p.483-486

Список скорочень

РА – Российская археология

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

МАИЭТ - Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии